

Wprowadzenie teoretyczne

Jak już zostało wspomniane we wstępie, głównym celem niniejszej publikacji jest omówienie postrzegania regionu peryferyjnego przez środowiska zewnętrzne, analiza tego, jak elementy nowego obrazu skonstruowanego w obszarach centralnych przyjmowane były przez społeczność terenów peryferyjnych, oraz wskazanie uwarunkowań budowania świadomości narodowej, kształtowanych na podstawie obrazu tych ostatnich stworzonego w Polsce i w Niemczech w XIX i na początku XX wieku. Zanim poszczególne aspekty zostaną przeanalizowane, należy krótko dookreślić podstawowe terminy, zdefiniować główne procesy i zależności w odniesieniu do omawianego terytorium Polski i Niemiec oraz regionów Podlasia i Dolnych Łużyc.

Kategorię „regionu” można rozpatrywać z jednej strony pod kątem geograficznym, terytorialnym, wówczas stanowi ona część większej całości, którą można analizować na poziomie narodowym bądź ponadnarodowym, ponadpaństwowym. Przykładowo wyróżnia się regiony europejskie, transkontynentalne, ale i w ramach jednego państwa, narodu, obszaru – małej ojczyzny. Z drugiej strony jednak pojęcie „regionu” można także analizować w ujęciu historycznym, kulturowym, gospodarczym, społecznym czy politycznym, a zarazem dookreślać je w odniesieniu do teorii centro-peryferijnej, rozpatrywanej nie tylko w perspektywie 1) terytorialno-gospodarczej, zgodnie z którą region centralny stanowi centrum administracyjno-państwowo-gospodarcze, zależne peryferia zaś – miejsce zasobów osobowych, produkcyjnych czy terytorialnych, ale i 2) społeczno-kulturowej, która pozwala na przesunięcie ciężaru analiz z aspektów ekonomiczno-administracyjno-państwowych na społeczno-kulturowe płaszczyzny życia. Wówczas region może być konstytuowany w odniesieniu do wydarzeń historycznych, miejsc pamięci, tradycji. Relacja centro-peryferijna kształtowana jest nie tyle na zasadzie podporządkowania czy zależności, ile współzależności, a jej fundamentem nie są powiązania ekonomiczne, produkcyjne czy przepływ zasobów ludzkich, lecz sens, pamięć, historia, tradycja, a poprzez to – świadomość społeczna.

Region będzie tu postrzegany jako część całości niepodlegająca stricte państwowemu czy też administracyjnemu podziałowi, ale ulegająca zmianom na przestrzeni dziejów historycznych. Może się on konstituować niezależnie od przyjętych granic, przenikać państwa i narody, a zarazem kultury i etniczności. Jest to konstrukt ponadnarodowy, ponadpaństwowy, ponadetniczny. Region pozostaje w relacji z innymi regionami, niejednokrotnie relacji dialektycznej, choć może ona opierać się także na wrogości i izolacji. Konstruowany jest przez różnorodne uwarunkowania – kulturowe, społeczne, polityczne, historyczne, gospodarcze. Teoretycznie jest niezmienny pod względem geograficznym, chociaż jego granice polityczne i administracyjne mogą ulegać przekształceniom, dlatego też jest on odmiennie postrzegany przez poszczególnych „aktorów” na przestrzeni lat. Wiąże się to z niejednolitym definiowaniem i rozpatrywaniem regionu, czyni się to z perspektywy: geograficznej – terytorialnej, politycznej, administracyjnej, kulturowej, historycznej, społecznej czy globalnej. W niniejszej książce szczególna uwaga zostanie poświęcona dyskursowi społeczno-kulturowemu. Przykładowo Podlasie było odmiennie postrzegane na przestrzeni lat. W okresie I Rzeczypospolitej obejmowało ono zupełnie inny obszar niż w XIX wieku bądź obecnie. Ważne jest jednak, że zmiany administracyjne w XIX wieku i utworzenie województwa podlaskiego nie wpłynęły na postrzeganie tego terytorium przez społeczeństwo. Ono identyfikowało Podlasie z obszarem znajdującym się na terenie kilku województw, w tym ziemią poza Królestwem Polskim, anektowaną do Rosji. Zatem przemiany administracyjne i polityczne nie zawsze miały bezpośredni wpływ na postrzeganie regionu. Z biegiem lat w świadomości społecznej obszar zmieniał swoje kontury i granice, ale nie działo się to z dnia na dzień, w momencie wprowadzenia odgórnych, administracyjnych decyzji.

Regionalność natomiast to specyfika danego regionu, która odróżnia go od innych. Związana jest z przeszłością, historią, podlega przemianom i przeobrażeniom w czasie, co niejednokrotnie wiąże się z kontekstem społecznym, politycznym czy kulturowym. Regionalizm oznacza zaś aktywność grup bądź jednostek ukierunkowaną na ukazanie specyfiki regionu. Jest to proces, ruch, działanie poszczególnych osób czy większych zbiorowości, mające na celu upamiętnienie, rozwój, promocję swojego regionu¹.

Należy również nadmienić, że autorka książki, posługując się terminami „centrum” i „peryferia”, nie chciałaby, by omawiane przez nią regiony zostały od razu skategoryzowane i umieszczone w ramach standardowych konstrukcji myślowych wymuszających podrzędność regionu peryferyjnego względem centralnego. Uważa, że relacja centro-peryferyjna polega na wzajemnej zależności i interakcji, a nie stricte podporządkowaniu.

By zachować przejrzystość tekstu, zostaną tu krótko omówione główne teorie skupiające się na relacji centrum–peryferia, a następnie podana zostanie stosowana

---

¹ Regionalizm postrzegany jako ruch ukierunkowany na autonomię i odrębność danego regionu od państwa nie jest przedmiotem tej publikacji, por.: G. Babiński, *Nacjonalizmy czy regionalizmy? Ruchy etnoregionalne w Europie*, w: *Europa Państw – Europa Narodów. Problemy etniczne Europy Środkowo-Wschodniej*, red. G. Babiński, W. Miodunka, Kraków 1995, s. 70 i n.

w analizach interpretacja owej zależności. Tomasz Zarycki, polski socjolog i geograf opracował interdyscyplinarny model stosunków centro-peryferyjnych, uwzględniający podejścia z zakresu socjologii, politologii i językoznawstwa. Dzięki temu mógł on wziąć pod uwagę nie tylko jedno z omawianych przez wcześniejszych badaczy, pól takich jak kultura, polityka, społeczeństwo czy gospodarka. Przykładowo jeden z klasyków teorii centro-peryferyjnej, Immanuel Wallerstein skupił się w swoich analizach głównie na aspekcie ekonomicznym, podkreślając stosunki dominacji gospodarczej i finansowej centrów nad peryferiami². Stein Rokkan natomiast koncentrował się na dominacji polityczno-kulturowej centrów nad peryferiami. W jego ujęciu peryferia podporządkowane są centrom ze względu na rozwinięty aparat państwowy tych ostatnich oraz zawłaszczenie, a zarazem użycie religii i kultury do propagowania ich celów politycznych³. Kolejnym klasycznym, ale wciąż skoncentrowanym na jednej płaszczyźnie kierunkiem analiz centro-peryferyjnych jest ujęcie postkolonialne, którego fundamentem była praca Edwarda Saida *Orientalizm*⁴. Zarycki, bazując na badaniach i teoriach wcześniejszych badaczy, ze szczególnym uwzględnieniem teorii Pierre'a Bourdieu dotyczącej trzech podstawowych pól kapitałów – ekonomicznego, społecznego i kulturowego⁵ – opracował model interdyscyplinarny, mający na celu ukazanie interakcyjności związków centrum i peryferii oraz roli „aktorów” z obu tych sfer w dyskursie centro-peryferyjnym. Jego zdaniem braki w kapitale ekonomicznym bądź politycznym charakterystyczne dla peryferii kompensowane są potęgowaniem kapitału społecznego i kulturowego. Elity peryferyjne są mediatorami – tłumaczami między światem centrów i peryferii, przekazują idee centralne językiem peryferii, a w rozmowach z centrami posługują się ich językiem⁶.

Kolejnym wkładem w analizę stosunków centro-peryferyjnych są prace zespołu badawczego socjologów, psychologów, filozofów, kulturoznawców, geografów, etnologów, których efektem była publikacja pod tytułem *Mythos Mitte. Wirkmächtigkeit, Potenzial und Grenzen der Unterscheidung Zentrum/Peripherie*⁷. Jest to analiza zagadnienia centro-peryferyjnego w ujęciu „mikro”, rozpatrująca ową relację w odniesieniu do „ja”, do indywidualium, a zarazem do systemu społecznego. Centrum i peryferia analizowane są nie tylko z perspektywy terytorialnej i regionalnej, ale i metaforycznej. Jako centrum postrzegane są także prawo, idea, myśl, wiedza. Dzięki temu płaszczyzna analiz została przesunięta na aspekty kulturowo-społeczno-filozoficzne.

W związku z powyższym w niniejszej publikacji przyjmuje się, że pojęcie centrum można stosować nie tylko do miasta, regionu, państwa czy obszaru geograficznego, ale i do idei, wydarzenia, konstruktów teoretycznych. Peryferia pozostają w stałej

² I. Wallerstein, *The modern World-System I...*; tenże, *The modern World-System II...*; tenże, *Die große Expansion...*; tenże, *Die Sozial-wissenschaft...*; tenże, *Analiza systemów-światów...*; T. Zarycki, *Interdyscyplinarny model...*, s. 6.

³ S. Rokkan i in., *Centre-Periphery...*; T. Zarycki, *Interdyscyplinarny model...*, s. 6.

⁴ E.W. Said, *Orientalizm...*; T. Zarycki, *Interdyscyplinarny model...*, s. 7.

⁵ T. Zarycki, *Interdyscyplinarny model...*, s. 7–9.

⁶ Tamże, s. 5–25; tenże, *Peryferie. Nowe ujęcie...*

⁷ *Mythos Mitte...*

współzależności z centrum ze względu na wzajemny przepływ myśli i idei między centralnymi i peryferyjnymi „aktorami”, wywodzącymi się głównie z elit. Wiadomo, że aby mogło istnieć centrum, potrzebne są peryferia. Relacja między nimi, co istotne, nie opiera się stricte na podporządkowaniu, ale wzajemnej zależności i interakcji. Ponadto zmieniające się na przestrzeni lat znaczenie obszaru peryferyjnego w stosunku do centrum jest ważne z punktu widzenia relacji centro-peryferyjnej, ponieważ może zaistnieć sytuacja, że w związku z wydarzeniami historycznymi, społecznymi, politycznymi, kulturowymi peryferia przejmują chwilowo rolę centrów. Oczywiście można to rozpatrywać na płaszczyźnie świadomościowej, kulturowej, społecznej. W przypadku Dolnych Łużyc jest to widoczne w momencie industrializacji regionu, szczególnie w latach 50. i 60. XIX wieku, bądź w kontekście turystyki w odniesieniu do Podlasia pod koniec lat 60. i w latach 70. XIX wieku, po powstaniu styczniowym i w czasie likwidacji Kościoła unickiego. Pomimo przewagi gospodarczej i czasami politycznej centrum nad peryferiami potencjał (zasób, kapitał) społeczno-kulturowy tych ostatnich może spowodować chwilową zamianę ról. Interakcja na linii „aktorzy” centralni – peryferyjni odgrywa bardzo dużą rolę w kształtowaniu świadomości społecznej, politycznej (narodowej) i kulturowej społeczności peryferyjnej. Przepływ myśli jest wzajemny, jednakże kreacja myślowa, wpływ świadomościowy wydaje się głębszy na terenach peryferyjnych. Odwołując się do omawianych terenów, można na nich zaobserwować niższy poziom wykształcenia, w związku z czym wykształcone elity (głównie „aktorzy” z peryferii, pozostający w kontakcie z „aktorami” z centrum), arystokracja, inteligencja, a także duchowni wpływali na kształt świadomości i sposób myślenia społeczności peryferyjnej. W publikacji zastosowano mikroperspektywę, skupiając się na regionie jako wycinku państwa, a nie jak w niektórych makroanalizach – na kontynentach.

Ponadto analizy zawarte w tej pracy odwołują się do pracy Edwarda Saida oraz innych publikacji poświęconych tematyce dyskursu kolonialnego. Za Bogusławem Bakułą rozumiany jest on jako „nurt językowych, potocznych oraz instytucjonalnych (literackich, naukowych, politycznych) przekonań wskazujących na uzasadnione, we własnym dyskursie, poczucie wyższości oraz prawa do panowania nad innymi obszarami, ludami, kulturami, a także poczucie misji wobec nich”⁸. W niniejszej publikacji posłużono się terminem „kolonializm symboliczny” – kulturowy, językowy bądź religijny – który stosowany jest do zjawisk wiążących się z narzucaniem myśli, kultury czy języka przez przedstawicieli ośrodków centralnych na terenach peryferyjnych.

Istotnym pytaniem jest, dlaczego tereny peryferyjne były ważne dla centrum, dlaczego ukazywano je jako polskie (Podlasie) bądź niemieckie (Dolne Łużyce). Najprostszą odpowiedzią jest kwestia tworzenia się państw narodowych i pokrywanie się myśli państwowej, można powiedzieć – centralnej, z dyskursem narodowym w XIX wieku. W efekcie koncentrowano się na narodzie, rozumianym w kategoriach wspólnoty skupionej wokół idei narodowościowej i państwowej. Instrumentami wykorzystywanymi do kształtowania spójnego wizerunku i dyskursu

---

⁸ B. Bakula, *Kolonialne i postkolonialne aspekty polskiego dyskursu kresoznawczego (zarys problematyki)*, „Teksty Drugie” 2006, nr 6, s. 17.

były pamięć i religia, w związku z czym niejednokrotnie peryferia przejmowały chwilowo rolę ośrodków centralnych w sferze kulturowej bądź politycznej. Inicjatywa narodowościowa w Prusach, a następnie w zjednoczonych Niemczech, prowadzona była odgórnie – wychodziła od władz, ale i elit, co kształtowało postrzeganie i świadomość społeczną. W przypadku Polski pod zaborami teoretycznie proces również miał charakter odgórny, jednakże w związku z sytuacją polityczną kierowany był on od elit do członków społeczeństwa. Fundamentem myślowym po stronie niemieckiej była idea potęgi państwa pruskiego – niemieckiego, w Polsce natomiast idea niepodległościowa i narodowa, ukonstytuowanie się świadomościowe narodu polskiego i stworzenie niepodległego państwa.

Analizując wizerunek regionów peryferyjnych kreowany z zewnątrz, trzeba sobie zadać nie tylko pytanie, dlaczego, ale i następujące: Jacy „aktorzy” odgrywali rolę w kreacji wizerunku regionu peryferyjnego? Skąd pochodzili? Czy byli oni związani z centrum, czy regionami peryferyjnymi? Jak – jakimi środkami, jakimi narzędziami się posługiwali? Kiedy – w jakim momencie regiony peryferyjne stały się istotne dla centrów? Jaki obraz, wizerunek regionów peryferyjnych został stworzony na zewnątrz? Czy wizerunek skonstruowany w centrach został zinternalizowany w regionach peryferyjnych?